

अपूर्व गानयोग (भाग २)

‘सठी’चा उत्सव

माझी भ्रमंती चालूच राहिली. आता नोक्हेबरची अखेर आली होती. मी कलकत्याला जायचं निश्चित केलं. नागपूरहून निघालो. एक दिवसासाठी गोंदियाला थांबलो.

मला या वेळी गोंदियाला आणण्यामागं काहीतरी ईश्वरी संकेत असावा. माझ्या आयुष्यात फार मोठं महत्त्व असणारं ‘आमगाव’ हे गाव गोंदियापासून पंधरा मैलांवर आहे. त्या वेळी ती जहागिरी होती. जहागीरदार गोंड होता. दरवर्षी तिथं ‘सठी’चा उत्सव होत असे. ‘सठी’चा म्हणजे ‘चंपाषष्ठी’चा. प्रतिपदेपासून षष्ठीपर्यंत हा उत्सव होई. या उत्सवाचं स्वरूप मोठं मजेदार होतं. देवीची पूजा वर्गे होत असेलच, पण या उत्सवाचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे या सहाही दिवसांत गजल, कब्बाली, टुमरी, दादरा यांची बरसात होत असे. यासाठी वीसपंचवीस गाणांच्या बायका - ज्यांत कोठीवाल्या बायकांचाही भरणा असे - बोलावल्या जात. गमतीची गोष्ट म्हणजे या सगळ्या गाणारणींच्या घोळवयात एकच पुरुष गायक असे.

१९४० साली नेमक्या या उत्सवाच्या थोडा आधी मी गोंदियाला आलो. श्री. नरहरी पाळेकरांनी या उत्सवाची मला माहिती दिली आणि तिथं गाण्याची संधी मिळविण्यासाठी प्रयत्न करायला सांगितलं. आमगावच्या त्यांच्या एका शिक्षक मित्रांना एक पत्रही माझ्याजवळ दिलं. पत्र घेऊन मी आमगावला गेलो. त्या शिक्षकांनी मला जहागीरदारांच्या दिवाणजीकडं नेलं. “मी गाणारा आहे, मला या उत्सवात गाण्याची संधी द्याल का?” असं मी विचारताच ते म्हणाले, “हमको कोई भी चलता है, आपकी इच्छा हो तो आप आइये.”

मी आनंदानं गोंदियाला परत आलो. सहा दिवस राहण्याची व्यवस्था करायचं त्या शिक्षकांनी मान्य केलं. त्यासाठी त्यांना काहीतरी द्यायचं मी मनाशी ठरवलं.

'मुझसे वहाँ बैठा नहीं जाता'

उत्सवादिवशी आमगावला गेलो. जहागीरदारांच्या वाड्याच्या पटांगणात गाण्याचा कार्यक्रम होता. जहागीरदार आणि त्यांचे कुटुंबीय यांच्यासाठी सोफे घातले होते. गावातल्या प्रतिष्ठित लोकांसाठी खुर्च्या होत्या. आजूबाजूला बिछायत घातलेली होती. आमगाव हे रेल्वे-स्टेशन असल्यामुळे आजूबाजूच्या गावातले लोकही ही गाणी ऐकण्यासाठी येत असत. जहागीरदारांच्या समोरच्या बाजूला मोठ्या सतरंज्या पसरलेल्या होत्या. त्यावर वीस पंचवीस गाणांन्या बायका बसल्या होत्या. वाड्याचं पटांगण गच्च भरून गेलेलं होतं. मला हे सगळं अगदी काल पाहिल्यासारखं आठवतं.

दिवाणजींनी मला आणुन त्या बायकांच्यामध्ये बसवलं. त्यांच्यापैकी काहीजणी चेहच्यावर पावडर थापलेल्या, पान खाऊन ओढ रंगविलेल्या, जास्तीत जास्त भडक वेष केलेल्या होत्या. मी अगदी शरमून गेलो. गाणी सुरु झाली. दोन-तीन बायकांची गाणी होईपर्यंत कसातरी तिथं बसलो आणि मग धीर करून उठलो. जहागीरदारांच्या समोर जाऊन म्हटलं, "माफ कीजिए, मुझसे वहाँ बैठा नहीं जाता, आपकी इजाजत हो तो मैं किसी दूसरी जगह बैठना चाहता हूं." जहागीरदारांनी माझ्याकडं पाहिलं. त्यांना वाटलं असावं की, हा छोकरा जरा जंटलमन दिसतोय. ते म्हणाले, "ठीक है, तुम किसी कुर्सीपर बैठ जाव." मी पटकन एका रिकाम्या खुर्चीवर जाऊन बसलो. त्यानंतर पुढचे पाच दिवस मी खुर्चीवरच बसत असे.

अपूर्व गानयोग

दुपारपासून रात्री उशिरापर्यंत चालणाऱ्या त्या गाण्यात पहिल्या दिवशी रात्र होत आली, तरी मला गायला सांगेनात. मग कोणीतरी खूण केली आणि मी गायला बसलो. गाणं सुरु करून चार-पाच मिनिट होतात न होतात तोच जहागीरदार म्हणाले, "बस ठीक आहे." त्यांच्या इशांच्याबरोबर मला गाणं संपवावं लागलं. पुढचे पाची दिवस हे असंच चाललं. गाणी असत ती केवळ बायकांचीच. मग एक पुरुष गवई प्रत्येक वर्षी तिथं का लागत होता, ते मला कळलं नाही. हे असं का, हा भाग सोडला तर माझ्या दृष्टीनं तिथं चाललेला तो सहा दिवसांचा गानयज्ञ हा एक अपूर्व योग होता. माझ्या ज्ञानात आणि संग्रहात अमूल्य भर घालणारी एक समृद्ध पाठशाळाच त्या ठिकाणी सहा दिवस चाललेली होती. दुपारी चारपासून रात्रीपर्यंत गजला, कव्वाल्या, तुमन्या आणि दादरे यांची अखंड बरसात तिथं सहा दिवस सतत होत होती. अनायासे मिळालेल्या या संघीचा मी मुक्तपणे उपयोग केला. पहिल्या दिवशी सुरुवातीला दोन-तीन बायकांची गाणी सोडली तर त्या सहा दिवसांत गायिल्या गेलेल्या सर्व गजला, कव्वाल्या, तुमन्या आणि दादरे नोटेशनसह (स्वरलेखन) मी लिहून काढले. त्याबरोबर या गायिकांची गाण्याची, शब्द उच्चारण्याची, अभिनयाची खास शैली, त्यांचे वेगवेगळे ढंग याचंही लक्ष देऊन निरीक्षण करत होतो. त्यांच्यापैकी काहीजणी खरोखरीच चांगल्या गाणाऱ्या होत्या. प्रयागपासून, जबलपूरपासून ते कलकत्यापर्यंतच्या अशा

गाणांन्या बायका तिथं दर वर्षी जमत असत. हिंदी शैलीत सांगायचं तर त्या सहा दिवसांत एक 'अनमोल खजाना' माझ्या हाती लागला. उत्सव संपला. सातव्या दिवशी मी दिवाणजीच्याकडे गेलो. त्यांनी माझ्याकडं पाहिलं आणि दहा रुपयांची नोट पुढं केली. मला काही कळेना. मी ती नोट घेतली आणि तसाच उभा राहिलो. मला वाटलं एक एक दिवसाचे असे पैसे ते देणार असतील. एकदोन मिनिटं मी तसाच उभा असलेला पाहून ते म्हणाले, "अभी क्यौं खडे हो भाई? तुम्हारा पैसा तो तुम्हें मिळ गया है."

माझ्या पोटात एकदम खड्हा पडला. सहा दिवसांचे दहा रुपये? बस्स? मी त्या शिक्षकांनाच दहा रुपये द्यायचं ठरवलं होतं. मी माझ्या मनाशी हिशेब केला होता शंभर रुपयांचा - किमानपक्षी साठ रुपयांचा. पण दहा रुपये कोणत्या हिशेबात बसत होते, तेच समजेना. एकदम देवासची आठवण झाली. अगदी तश्शीच परिस्थिती. ते संस्थान, ही जागीर. ज्यांच्या ओळखीनं दोन्ही ठिकाणी कार्यक्रम ठरले, त्यांची अवस्था सारखीच होती. माझ्या काही बोलण्यानं वा वागण्यानं त्यांनाच त्रास झाला असता.

मुकाट्यानं त्या शिक्षकांच्या घरी परतलो. मला दहाच रुपये मिळाले, हे तोपर्यंत गावातल्या काही लोकांना कळलं होतं. मीच रागाच्या भरात कुठंतरी बडबडलो असणार. तिथल्या पोस्टमास्तरांना हे कळलं, तेव्हा त्यांना फार वाईट वाटलं. त्यांनी लगेच गावातल्या लोकांना सांगून दुसऱ्याच दिवशी रात्री त्यांच्याच घरी माझा कार्यक्रम करायचं ठरवलं.

मी भिकारी का होतो?

त्या दिवशी रात्री पोस्ट ऑफिसच्या जागेतच कार्यक्रम सुरु झाला. छोटासा हॉल होता. मी गायला बसलो, त्याच्यासमोर एक चादर अंथरली होती. तेवढी जागा मोकळी सोडून लोक ऐकायला बसले होते. तबलजीची व्यवस्था त्यांनीच केली होती. पेटी मीच वाजवत होतो. दोन-चार गाणी झाल्यावर एक गृहस्थ जायला निघाले. जाण्यापूर्वी त्यांनी माझ्यासमोरच्या चादरीवर काही पैसे टाकले. मी एकदम चमकलो. असा हा प्रकार मी कुठंच अनुभवला नक्हता. मी श्रोत्यांच्याकडं पाहिलं, पण कुणाच्या चेहन्यावर काहीच वेगळं असं दिसलं नाही. माझं गाणं सुरुच होतं. तीन-साडेतीन तास गायलो असेन. मध्ये दोन तीन वेळा पैसे टाकण्याची पुनरावृत्ती झाली. गाणं संपल्यावर सगळे जण उठले आणि प्रत्येकानं दोन आणे, चार आणे, आठ आणे असे पैसे त्या चादरीवर टाकले. मी शरमेन अक्षरशः मेल्यासारखा झालो. भिकारी रस्त्यावर गात बसतात, तेव्हा त्यांच्यासमोर लोक पैसे टाकतात, तसाच हा प्रकार मला वाटला. माझी दया येऊन पोस्टमास्तरांनी असा पैसे मिळवून देण्याचा प्रकार केला असावा, अशीही शंका मनात आली. एकीकडे चीड येत होती, तर त्याचवेळी समोर पडलेल्या पैशांचा मोह सोडवत नक्हता. मी पैशांकडं पाहात होतो. ते घ्यायला धीर होत नक्हता. भीक मागण्यासारखी परिस्थिती अनेक वेळा आली, तरी प्रत्यक्ष भीक अजूनपर्यंत मागितली नक्हती. माझ्या

मनातले विचार पोस्ट-मास्तरांनी ओळखले असावेत. त्यांनी सांगितलं, “ही इकडची पद्धतच आहे. कुणाचंही गाणंबजावणं असलं,’ तरी इकडचे लोक असेच पैसे टाकतात. त्यात वाईट वाटून घेण्यासारखं काही नाही. दरवर्षीच्या या उत्सवानंतर त्याला येणाऱ्या गाणारणीपैकी काहीजणी थांबतात. त्यांचे कार्यक्रम लोक करतात. जहागीरदारांच्या वाड्यात त्यांच्यासमेर दौलतजादा कुणी करत नाहीत. पण इतर ठिकाणी सरास हाच प्रकार चालतो. इथं आधी वर्गणी वर्गै कोणी करीत नाही. तुम्ही मनात काही न आणता पैसे गोळा करा.”

मी पैसे गोळा केले, एकंदर पावणेअकरा रुपये होते. श्रीमंत जहागीरदारांपेक्षा गावच्या सामान्य लोकांनी माझं अधिक मोल केलं! त्या सहदय पोस्टमास्तरांचे उपकार मानावेत तेवढे थोडेच आहेत. त्या शिक्षकांना काही काळानंतर मी काही पैसे पोचते करण्याची व्यवस्था केल्याचं मला स्मरतं. अत्यंत सामान्य स्थितीतल्या त्या शिक्षकांनी सहासात दिवस मला जेवू-खाऊ घातलं, त्यांचा माझा काही संबंध नसताना. केवळ त्यांच्या एका परिचिताच्या पत्रामुळं.

— वै. सुधीर फडके

(श्री. श्रीधर फडके, यांच्या परवानगीने ‘जगाच्या पाठीवर’ या आत्मचरित्रातून क्रमशः)